УДК 728.2/.3.036(497.11)

ДРАГАНА МЕЦАНОВ

ВАЛОРИЗАЦИЈА АРХИТЕКТУРЕ СТАМБЕНИХ ЗГРАДА ИЗ ПЕРИОДА МОДЕРНЕ

Уводне напомене: Услови који су утицали на прихватање модерне, појава и развој модерне архитектуре у Београду и европски утицаји

Град Београд и архитектура зграда из првих година XX века имали су мало сличности са савременом архитектуром европских метропола и указивали су на „карактер оријенталне паланке“[1]. Према речима Уроша Мартиновића, новоподигнути објекти обележени су доминацијом еклектицизма и историзма. Бројни су примери стамбених објеката у духу сецесије, академизма, историзма свих врста, као и националромантичарског стила, те се сходно томе, у једном тренутку створила прилично хетерогена градитељска сцена.[2] Еволуција стамбене културе се примарно одражавала на промену и карактер структуре градског ткива. Крајем двадесетих година, модерна безорнаментална архитектура почиње да осваја Европу. Функционалистички опредељени модернисти почињу критички да преиспитују целокупну стварност у свом стваралаштву. Свесни своје улоге у овом процесу, архитекти на себе преузимају модернизацију и еманципацију друштва.[3] Критика архитектуре академизма постала је интензивна. Изрази „нечисте орхидеје“ (Корбизје [*Le Corbusier*]), и „лажни пророци“ (Адолф Лоос [*Adolf Looos*]), којима су означавани историзми, обележили су први период нове епохе. Овај период биће у литератури назван формативни, јер према мишљењу истраживача модерне архитектуре представља период оформљења првих препознатљивих карактеристика модерних грађевина. Архитектура усваја четири тачке новог функционалистичког програма: функционално промишљање пројектантског задатка, типолошку стандардизацију садржаја, слободни распоредни систем у простору и геометријску експресију облика. Развој ових идеја кулминираће негирањем друштвене улоге модерне архитектуре, њених социјалних,

Сл. 1. План регулације Београда 1867. године. (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архитектуру Београда“, Београд, 2002)

Европе, овдашњи архитекти сагледавали су овдашњу архитектуру у поређењу са архитектуром европских градова. Тако је Бранислав Којић сматрао да је „потребно стварати наш стил, не на бази наше старе црквене архитектуре, већ у слободном раду и ничим невезаном стварању, везаном за свој живот, своје потребе, своје навике, климатске услове“.[6]

Као последица великог прираштаја становништва, у сваком граду настају извесне промене у физичкој структури и изграђености простора. Стални пораст броја становника по завршетку Првог светског рата проузроковао је и пораст цена земљишта, као и прилив приватног капитала у стамбену изградњу, јер је кућевласништво постало профитабилна делатност. Клијентела је захтевала архитектуру која ће одражавати њихов друштвени статус, захтевајући да кућа буде верна копија провансалских или енглеских кућа.

Период модерне архитектуре отпочиње зградама примарних друштвених потреба, у радничким становима, школама и болницама и нарочито индустријским постројењима. Београд није привукао модерне европске архитекте, у њега су у овом периоду долазили искључиво европски академисти, који заузимају истакнута

Сл. 2. Арх. Војислав Зађина, стамбена зграда у Иванковачкој улици бр. 22, 1928. (извор: Милош Р. Перовић, „Српска архитектура XX века“, Београд, 2004)

политичких и етичких конотација. Развиће се нова естетика – интернационални стил (1922. године, САД).[4]

После Првог светског рата, бројни студенти из Србије и других делова тадашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца били су у прилици да се школују у водећим универзитетским центрима у Европи. Између осталог, захваљујући и тој чињеници, интензивира се размена информација о иновацијама у науци и технологији, као и тенденцијама у уметности и архитектури.

Интернационални конгрес архитектуре одржан је 1928. године у Холандији, али на њему је од српских архитеката учествовао само Бранислав Којић. Исте године у замку Ла Сараз [*La Sarraz*] у Швајцарској створена је група архитеката, која је саставила *Манифест из Ла Сараза,* у којем су први пут описане поставке новог грађења.[5] Године 1928. је такође у Београду, Загребу (и још неким градовима) одржана и изложба чешке архитектуре модернистичке школе – чешки функционализам који је утицао на развој београдског модернизма. У односу на утицаје који су пристизали из

места у бирократским пословима везаним за градитељство и постају државни архитекти. Због тога су све јавне грађевине у духу ренесансе и еклектицизма и то када су ови стилски правци одавно постали прошлост и историја. Обиман програм обнове и изградње Београда после Првог светског рата привукао је пажњу инжењера и они су успели да обезбеде равноправност са архитектима у погледу пројектовања и извођења грађевина. Одатле потичу читава неестетика и неукус послератног[7] Београда.

Зачеци модерних разматрања проблема архитектуре у Србији, као и у другим срединама, пре свега су у критици неостилова, у ослобађању од сувишних орнамената и у редефинисању архитектуре као чисте и изворне уметничке креације. Масовне миграције и нагла урбанизација проузроковале су загушење града великом изградњом стамбеног простора подизаног у сврху рентирања. Градило се на два инвестициона подручја – важна државна здања и (много више) стамбене зграде, а углавном се зидало без плана и система.[8] Тек после 1925. године мења се начин пројектовања и грађења и модернизам се пробија као концепт. У то време долази и до првих акција за прихватање идеје модерне архитектуре. У Београду се окупља група младих архитеката и 1928. године формира језгро покрета за нову архитектуру – Групу архитеката модерног правца ГАМП[9] (1928–1934), прокламујући основне принципе савремених схватања постављених на конгресу *CIAM*-а[10] (у Ла Саразу 1928. год.): рационалистичко-функционалистички концепт се поставља као основ нове архитектуре; архитектура је условљена политичким и економским приликама, те се у циљу постизања квалитета мора ослонити на универзално прихваћене рационалне методе производње; суштина је у функционалном реду.

Дела модерне архитектуре настала у Београду између два рата, која су тридесетих година трасирала пут наше савремене архитектонске мисли и праксе, била су база и окосница српске савремене архитектуре. Након Другог светског рата, обрада ће постати сиромашнија, димензије просторија смањене. Неки архитекти које су били веома активни у међуратном периоду, као што је арх. Бранислав Којић, посветиће се теоретском раду и истраживању. Тема удаљавања појединих архитеката од праксе залази у домен идеолошких борби и разрачунавања.

Доминантан значај стамбене функције у архитектури модерне

Разрушени и провинцијални Београд после Првог светског рата био је далеко од визије модерне европске метрополе како по изграђености тако и према свим другим параметрима (културним дешавањима, развијености институција система, издаваштву, економији и концентрацији финансијског капитала итд.). Као битни, намећу се они пројекти који су у духу модерног доба први пут у нашој средини нудили одговарајућа решења колективног или вишепородичног стамбеног објекта, са основним условима становања. Пример за то су женско и мушко радничко склониште у Београду 1928–1929. године, архитекте Јана Дубовија.

Стиче се утисак да је модерна архитектура више него претходни правци била друштвено ангажована у смислу да су се више него икада на међународном плану и унутар земаља архитекти појединачно организовали и настојали решити нарастајуће стамбене проблеме. Тадашња савремена архитектура, логично, била је последица савремене стварности, савремених погледа и односа у друштву. Њена суштина била је функционализам – сврсисходност.

Неимарство модерне између два светска рата било је разноврсно, са обиљем елемената ауторске архитектуре у духу академизма и модернизма. Један од репрезентативних примера у историјском језгру Београда јесте стамбена зграда аутора – грађевинског инжењера и професора Грађевинског факултета Војислава Зађине (из 1928). Објекат у Иванковачкој улици бр. 22 представља троспратну рентијерску зграду подигнуту према плановима Војислава Зађине, а предузимач је био Влајко Гранжан.[11] Ова грађевина је типичан пример велике стамбене зграде са становима за издавање каквих је у оквирима популационог и грађевинског бума у Београду, крајем двадесетих и тридесетих година прошлог века, саграђено на стотине.[12] Тренутно стање објекта показује да је релативно добро очуван, колико се то може просудити на основу бонитета фасаде.

Међу ретким реализованим пројектима модерног стила у периоду од 1929. до 1931. године била је стамбена зграда Светозара Милојевића у улици Мајке Јевросиме бр. 16. Једноставна дводелна организација основе садржи по два мала стана на сваком спрату, са централно постављеним степеништем и главним улазом. По узору на општеприхваћени просторни план *београдскої стана* између два светска рата, просторије за боравак су јасно одвојене од просторија за домаћинство, тако што су собе смештене у предњем, а кухиња и купатило у задњем тракту.

Међутим, интерпретације *београдскої стана* се разликују. Чињеница је да су извесна светска, тачније европска, искуства и њихова интерпретација у нашој средини фаворизовали једну јасну типологизацију станова овог периода, која се због својих специфичних организационих карактеристика назива *београдским станом*, а да се том приликом мисли на неколико варијанти решења. Организација *београдскої стана* може се разврстати у три шеме,[13] међутим, за београдску средину

Сл. 3. Арх. Бранислав Којић, стамбена зграда Светозара Милојевића у улици Мајке Јевросиме бр. 16, 1930. (извор: Снежана Тошева, „Бранислав Којић“, Београд, 1998)

тог времена значајне су варијанте које се могу извести из основне шеме. Наиме, *београдски стан* подразумева формирање средишње собе, као језгра стамбене јединице или куће. План са средишњом собом је нарочито примењиван или развијан као типична организација *београдског стана* у стамбеним зградама између два светска рата, без обзира на стилску концепцију објекта. Овде је током реализације објекта план измењен.

Квадратура станова није омогућавала архитекти да формира и у потпуности разради концепт *београдског стана*, јер је он сам по себи захтевао веће површине.[14] Тако се у овом случају основа редефинише и настаје план са средишњом просторијом много мање површине и издуженијом, која поприма функцију предсобља или ходника са оставом.[15] Премда је ова стамбена зграда прво планирана и пројектована за један спрат нижа, у међувремену је надзидана још једна етажа идентична у односу на постојеће.

За разлику од нереализованих пројеката из 1929. и 1930. године, где је аутор као основно средство изражавања користио архитектонско обликовање волумена условљено функцијом простора, овде је фасада обрађена плошно, готово дводимензионално. Стамбена зграда у улици Мајке Јевросиме по квалитету је знатно испод у односу на скице настале у том периоду, тако да се и овај пример уклапа у општи утисак да су Којићеви нереализовани пројекти у модерном стилу, настали између 1929. и 1931. године, значајнији и занимљивији по основној замисли у односу на реализоване објекте из истог периода. Симетрично обрађено зидно платно одише чистотом правих линија и равнотежом односа између зида и отвора. Основни мотив архитектонског обликовања композиције су једноставно усечени прозори, формално повезани у траке и уоквирени у правоугаонике на сваком спрату. Слично решење уоквиривања постоји на још неким објектима. Ова зграда евидентирана је у документацији Завода за заштиту споменика културе као архитектонско-урбанистичка вредност и износи се податак да је могућа доградња зграде уз рекомпозицију фасаде.

Пројекат стамбене зграде у Мачванској улици 28 из 1932. године израђен је за Којићеву најмлађу сестру Анђелију и њеног мужа Александра Обрадовића. Ова грађевина налази се у непосредној близини Храма св. Саве. Смештена је на углу улица Мачванске и Деспота Угљеше. У оквиру парцеле постоји и двориште. Габарит основе зграде заузима 50 одсто парцеле и из правца Мачванске улице постоји колски прилаз, тј. улаз у двориште. Мада најпре замишљена као једнопородична кућа, ова грађевина представља склоп три стана – у приземљу, на спрату и у поткровљу. Заправо овај објекат је по концепцији и просторној организацији ближи пројекту породичних вила у Београду између два рата него стамбеним зградама овог периода. С обзиром на то да се просторна организација једнопородичних кућа и вила између два светска рата посве разликује од просторне организације станова у оквиру вишепородичних стамбених зграда, овај пример арх. Бранислава Којића управо на то указује. Наиме, решење виле је препројектовано у склоп стамбених јединица, те се овде открива умеће архитекте да створи флексибилан пројекат у којем су могући препројектовање или промена функције.

Стамбено-пословна зграда Пензионог фонда Беочинске фабрике цемента саграђена је 1934. према пројекту архитекте Драгише Брашована. Грађевина је постављена на углу трију улица – Браће Југовића, Булевара деспота Стефана и Скадарске, с тим што својом фасадом заузима цео потез блока омеђеног са три улице. Зграда је, без обзира на своју величину, рађена у

масивном систему градње, што знатно отежава и повећава дебљину зидова у подруму зграде, будући да су морали примити оптерећења горњих етажа. Ова зграда је проглашена спомеником културе као изузетан пример стамбене архитектуре модерне аутора Драгише Брашована, па су, сходно томе, усвојене и мере заштите овог споменика културе.[16]

Стамбени објекат др Драгутина Ђурића, који је пројектовао архитекта Бранислав Којић, налази се у Призренској улици бр. 7. Зграда је реализована 1933–1937. године. Постојали су вишеструки проблеми које је архитекта требало да реши: терен је био под великим нагибом, тачније у знатном паду према Бранковој улици и према реци Сави, јер је локација Теразијска тераса изразито стрма. Карактеристично за ову стамбену зграду је да не постоји типска етажа већ се организација станова у одређеној мери мења по спратовима. Преградни зидови су промењиви на етажама, међутим, концепт просторне организације стана остаје исти. Неоспорно је да су простори решени тако да управо Којићево дело уноси „европску димензију“ у српски модернистички покрет, чији је протагониста у српској архитектури у времену од 1921. до 1941. године овај аутор и био. По својој просторно-урбанистичкој и функционалној шеми, као и доследности архитектонског израза лишеног провинцијалних импровизација, артикулисаног у најбољој традицији европске модерне, овај споменик културе убраја се у врхунска остварења наше савремене архитектуре.

Стамбена зграда Љубомира Миладиновића, аутора архитекте Момчила Белобрка, у Светогорској улици бр. 6–8 (у изворима се наводи још и као зграда браће Миладиновић), реализована је 1938. године као шестоспратница, касније позната и под називом Гаража. Име је добила по гаражи која се налазила у приземљу. Управо ову грађевину архитекте Белобрка одликују озбиљност, упадљиво модерна обрада и само њему својствен пуризам са доследно спроведеним принципом функционализма. Ове особине, карактеристичне за опус архитекте Белобрка, обележиле су његово високо место у београдској и српској архитектури модерног правца. Здање је приближно исте висине и спратности са суседним објектима и у истој равни са фасадама које чине грађевинску линију објеката у Светогорској улици.

Исте, 1938. године, архитекта Момчило Белобрк пројектовао је стамбени објекат у Његошевој улици бр. 19а, који је представљао типичну варијанту основе изведене из шеме *београдског стана*.

Стамбена зграда у Крунској улици бр. 53–55, из 1955. године, аутора архитекте Милорада Мацуре типичан је пример модерне функционалне стамбене архитектуре.

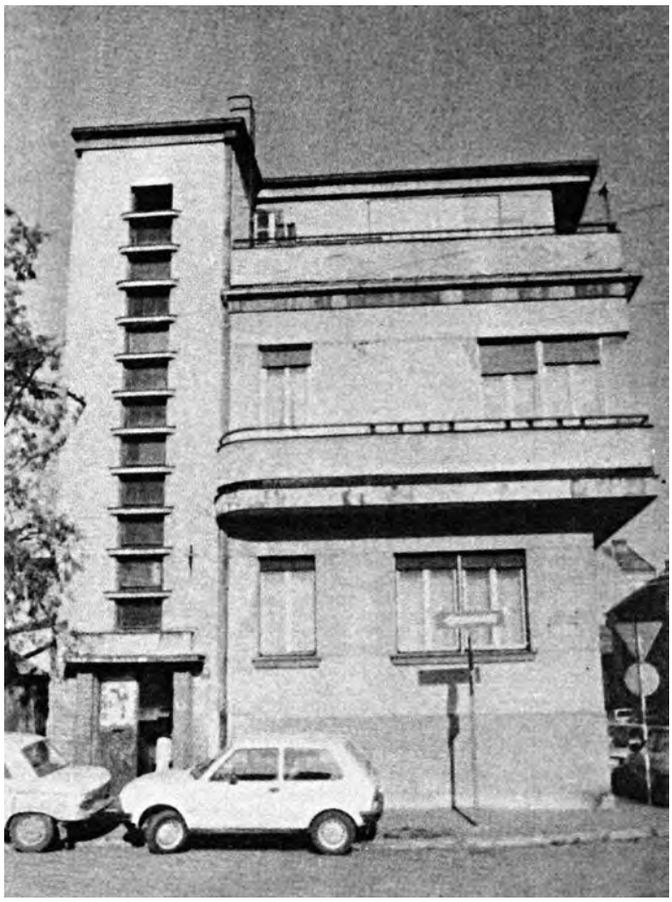

Сл. 4. Арх. Бранислав Којић, стамбена зграда у Мачванској улици бр. 28, 1932. (извор: Снежана Тошева, „Бранислав Којић“, Београд, 1998)

Мада је лоцирана у историјском језгру града, у једној од најлепших београдских улица и уз значајно дело архитекте Драгише Брашована у духу академизма – вилу Ђорђа Генчића, у којој се данас налази Музеј Николе Тесле, кућа не одсликава настојање да се уклопи у окружење или комуницира са амбијентом у који је постављена. Овакав став у потпуности је одраз прихватања токова интернационалне архитектуре, који су одговарали ентузијазму обнове и изградње земље током педесетих и шездесетих година XX века. Уједно овај објекат потврђује раскид са угледањем на историјске предлошке или стилове и афирмише нов урбанистичко-архитектонски модел као одраз духа доба у којем је настала. У време када је објекат подигнут највећа градилишта била су нова насеља, попут Новог Београда, Новог Загреба итд., где је доминирала идеја о урбанизму ван контекста улице каква је до тада преовладавала у градским језгрима. У укупној слици послератног архитектонског

Сл. 5. Арх. Драгиша Брашован, стамбено-пословна зграда Пензионог фонда Беочинске фабрике цемента, Браће Југовића бр. 21, 1934. (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архитектуру Београда“, Београд, 2002)

развоја Милорад Мацура заузима јасно одређен положај: уз Милорада Пантовића, као градитељ који уводи савремену европску архитектуру у српски културни простор.

Поред ове зграде, стамбено-пословни блок предузећа „Вождар“ подигнут 1956. године такође је једно од најзначајнијих дела архитекте Милорада Мацуре, и уједно пример раскида са идеологијом социјалистичког реализма и увођења духа савремене корбизијанске архитектуре. Објекат је, иначе вреднован са културно-историјског и архитектонско-урбанистичког становишта. Комбинована пословна и стамбена функција зграде својим положајем и волуменом чини доминанту угаоног дела двеју улица: Катићеве и Бирчанинове.

Педесетих година XX века под утицајем резултата првог петогодишњег плана индустријализације земље почиње интензивно размишљање о пројектовању стамбених јединица по мери намештаја и обрнуто – пројектовање стандардне опреме за станове према мери. Пројекат станова у стамбеној згради „Вождар“ треба посматрати као тежњу за одређивање односа између два савремена кретања: индустрије и неимарства. Иако се данас чини прилично спорим, на основу теоретски можда неоправданог поступка упоређивања, чињеница је да ни касније грађевинарство није постигло онај степен производних односа које пред њега нужно поставља савремено индустријско друштво.

Сваки стан у оквиру зграде „Вождар“ пројектован је у модуларном растеру где једна модуларна јединица износи 120 цм (односно 125 цм због мере толеранције). То није јединствен случај, поједине просторије у стамбеној згради у Крунској улици такође су пројектоване према овом методу, као и огроман број станова на Новом Београду и у другим новоподигнутим насељима, али је ово типичан пример.

Међутим, међу каснијим пројектима Милорада Мацуре, шездесетих и седамдесетих година, „харизма Ле Корбизјеа ће се истопити и помешати са харизмом других великана“[17].

Аналогије, паралеле, и разлике међу репрезентативним примерима стамбених зграда

Према свим до сада наведеним карактеристикама, не може се са стопостотном сигурношћу утврдити која је зграда својом архитектуром утицала на решење неке друге накнадно изведене грађевине, осим упоређивањем по хронолошком редоследу. Велики број изведених стамбених објеката архитекте Бранислава Којића има извесних заједничких елемената. Све до сада наведене особености несумњиво сведоче о томе да је аутор на пројекту зграде „*Swissair*“ у Призренској улици бр. 7 показао потпуну зрелост и сигурност у обликовању и начину компоновања, постижући врхунац у примени елемената модерне архитектуре. Изражајност, органско јединство и компактна целина једноставно профилисаних облика, уз наглашену правилност, ритам и равнотежу, произашли су из примене новог начина обликовања прилагођеног савременим потребама и захтевима. По свежини, оригиналности и квалитету архитектонске обраде, стамбена зграда др Ђурића издваја се не само у односу на већину других пројеката у модерном духу већ представља један од антологијских примера модерне архитектуре између два светска рата. Према Снежани Тошевој, кућа др Ђурића је врло брзо постала значајан узор у пројектовању стамбених објеката, па се и сличности у коришћењу појединих мотива и начину њиховог компоновања препознају на згради Беочинске фабрике цемента у ул. Браће Југовића бр. 12 архитекте Драгише Брашована из 1934. године, као и на бројним

Сл. 6. Арх. Бранислав Којић, стамбена зграда др Драгутина Ђурића у Призренској улици бр. 7, 1933–1937. (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архитектуру Београда“, Београд, 2002)

стамбеним зградама Момчила Белобрка. Такође, детаљ уокривирања портала и прозора, какав срећемо на згради у улици Мајке Јевросиме бр. 16 архитекте Бранислава Којића, биће касније често примењиван мотив у нашој архитектури, а нарочито педесетих и шездесетих година XX века. Поред ових грађевина, и кућа у улици Мачванској бр. 28 представља најбоље остварење зреле фазе Којићевог градитељског опуса, а уједно је и веома значајан пример београдске међуратне архитектуре. Ако изузмемо неједнаке архитектонске квалитете, разлике у начину компоновања, свежини и оригиналности идеја, дела изграђена у модерном духу имају заједничке карактеристике које су уједно и главне особености модерног стваралаштва у целини. Стандардна средства архитектонског изражавања модерне архитектуре између два светска рата, међу којима се истичу: раван кров, кровна тераса, формално везивање прозора у траке, прозори кружног облика, балкони на углу, држач за заставу итд., представљају уобичајене елементе обликовања и детаље на многим делима бројних архитеката. Чврсти обриси волумена асиметричних композиција заснивају се на једноставној обради чистих кубичних форми и на складним односима различитих геометријских облика. Зидно платно је најчешће обрађено као чиста површина на којој преовлађују праве линије и једноставни облици, док је у начину компоновања аутор тежио да постигне хармонију и равнотежу у међусобном односу детаља и целине. Основни елементи уметничког израза помоћу којих су архитекти постизали посебне естетске вредности на многим радовима јесу поједностављене линије и форме, уједначен однос између зида и отвора, правилност и склад у начину компоновања стереометријских форми и наглашена чистота у архитектонском обликовању, где је све подређено утиску целине.

Поред наведених заједничких именитеља пројеката израђених у модерном духу, који у великој мери одређују препознатљив стил аутора, сваки рад и сваки пројекат представљали су нов изазов и ново истраживање функција и облика. Кроз њих су архитекти успели да створе особене архитектонске целине, чије су оригиналне идеје пружале потпуно нов естетски доживљај, што се нарочито огледа у стамбеним зградама овде приказаним.

Када је реч о утицајима европске и светске архитектуре, о којима је претходно излагано, и поред значајних веза са Чешком и Француском, стиче се утисак да су се овдашњи архитекти углавном развијали самостално, без директног преузимања елемената и тема са стране, иако је у њиховом раду било и пројеката рађених по узору на стандардне примере модерне архитектуре.

У оквиру расположиве документације о стамбеним зградама постоје подаци историјског карактера који говоре о инвеститорима и предузимачима по чијој наруџбини су и реализоване ове зграде. Знатан утицај наручилаца одразио се и на једном ширем пољу укупног развоја наше архитектуре, тако да је њихово присуство у великој мери означило не само рад појединих стваралаца већ је оставило печат на целокупном раздобљу интензивне изградње престонице. Стилска лутања карактеристична су за архитекте међуратног периода – изражена чак и код оних чије је опредељење за основне принципе модерне архитектуре било примарно – делимично због тога што су то наручиоци захтевали, јер врло често нису имали разумевања за нове тенденције у архитектури. Жеље новонасталог слоја имућних људи, који се нису образовали и изграђивали уметнички укус, углавном су се сводиле на то да куће буду изведене у већ превазиђеним историјским стиловима Европе XIX века и да се по раскошном изгледу издвајају од свега

Сл. 7. Арх. Момчило Белобрк, Зграда Љубомира Миладиновића, Светогорска улица бр. 6–8, 1938. (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архитектуру Београда“, Београд, 2002)

што је до тада саграђено. Комплексност и сложеност односа архитекте и инвеститора, који је био условљен низом најразличитијих чинилаца, нису тема рада, међутим, треба поменути чињеницу да настале грађевине превазилазе оквире личних односа и постају опште добро у оквиру једног ширег контекста, чиме су већ дати већа тежина и значај непосредном утицају инвеститора. Однос архитекте и инвеститора морао је бити знатно другачији него што се данас просуђује. Један од негативних ефеката овог односа с нејасно дефинисаним задацима и улогама са сваке стране јесте и спутавање стваралачке слободе уметника, који је често попуштао пред потпуно супротним замислима свог клијента.

Упоређивањем по хронолошком следу стиче се утисак да што је нека зграда касније реализована то је удео модернистичке концепције снажнији и изражајнији. С обзиром на то да се на почетку он види само на фасади објекта, већ касних тридесетих објекти су потпуно модерно конципирани, аутентични представници модерне стамбене архитектуре.

Након Другог светског рата, поред крупних промена на социјално-политичком плану, мењају се и стамбена политика и изградња, па институција инвеститора нестаје, као и обичај градње ради рентирања станова. У потпуно измењеним околностима првих послератних година, у атмосфери обнове земље разрушене ратом, подруштвљавања и колективизације, пред већином архитеката настаје проблем прилагођавања новонасталој ситуацији. У периоду крупних политичких промена после Другог светског рата, у све регионалне центре у земљи, па и у Београд, поново се у још већем интензитету досељавао велики број људи из других, мањих градова и мање урбанизованих насеља. Године 1940, уочи почетка рата, Београд је имао 340 000 становника, а десет година касније, 1950, око 450 000 становника.[18] Уз велико сиромаштво, доминантан проблем био је недостатак стамбеног простора, као и комунална неопремљеност постојећих стамбених простора. Тако је за локације у оквиру ширег градског језгра а посебно на новонасталим насељима у рубним зонама града било неопходно опремање земљишта комуналном инфраструктуром. Сходно томе, расписивани су конкурси за типске стамбене зграде, са циљем да се добије решење чија би реализација била крајње економична и чиме би се учествовало у процесу решавања стамбених проблема у граду. Тих година, да би се смањиле класне разлике, за које се сматрало да припадају идеологији и времену пре рата, између осталог, грађени су стамбени блокови огромних димензија и за радничку класу (којој су припадали сви, без обзира на радно место или образовање) грађене су стамбене зграде са дефинисаним бројем квадратних метара по типу стана. Такође, много је паралела са закључцима *CIAM*-овог конгреса у Франкфурту, када је главна тема био стан за минимум егзистенције, с обзиром на то да је између два светска рата у Немачкој постојала велика потреба за стамбеним простором. У нашој земљи, међутим, крај рата донео је идеју о новом односу према животу, тј. породичном живљењу. Овај однос манифестовао се у архитектури и организацији станова. Њихови пројектанти су ту видели начин да изразе дух новог друштва као нов начин живота. Таква наглашена потреба за изналажењем нових облика завршавала се на минималним варијацијама основа станова у оквиру већ утврђених стандарда и модела, као и рационалним конструктивним склоповима. Паралелно са експанзијом друштвене хијерархије дешава се експанзија масовне културе. У међувремену, паралелно се развијају два естетичка идеала: нови хуманизам кроз веру у снагу примарних геометријских облика, и регионализам кроз заинтересованост на свођење размера зграде у односу на људску фигуру. Нови регионализам налази своје

додирне тачке са идејама урбане реидентификације, које су на конгресу *CIAM*-а у Екс ан Провансу 1953. године заступали брачни пар Алисон (*Alison*) и Питер Смитсон (*Peter Smithson*). Даљи развој идеја у периоду шездесетих и седамдесетих година обележен је великим бројем новоизграђених стамбених јединица као и блоковском изградњом великих стамбених комплекса. За изградњу су били својствени аконтекстуалност, унификација, глобализација и гигантизам форме, репетативност и велике серије, али је поред свега тежиште пројектантске бриге увек било центрирано на питање квалитетне функционалне организације стамбеног простора. Решења организације стана квалитет, којим се потврђују и еволуирају искуства из прошлости на том плану, дугују још једном чиниоцу који има регионални карактер. Типологији вишепородичног становања познат је модел двотракта. Београдска средина, према истраживањима проф. арх. Дарка Марушића, била је тада једина у Европи где се овај тип у великој мери примењивао. Његова примена забележена је још само у Берлину на примеру радничких касарни и то почетком XX века.

Оваква интеракција савремених тема – принципи архитектуре на конгресима *CIAM*-а, затим политичке и социјалне турбуленције у друштву, препознавање сличности са елементима новог хуманизма и регионализма – све то одсликано у архитектонским пројектима за стамбене зграде у Београду представља кулминацију развоја идеја и пројектовања током педесетих и шездесетих година XX века.

Стамбена политика земље покушала је да оствари утисак идеалног односа појединца и заједнице, тако што је он укључиван у колектив, а колективизам је постојао свуда и у сваком облику те се може препознати и у архитектури стамбених зграда. Све ове чињенице очигледне су на примерима стамбених зграда архитеката Милорада Мацуре и Мирослава Јовановића које су овде анализиране, а које су саграђене педесетих година. Код Милорада Мацуре доминантна је жеља за функционалношћу, и његов рад је у потпуном контексту времена у којем су пројекти реализовани. Допринос личности аутора било је могуће сагледати тек касније, током седамдесетих година, када на конкурсима доминирају архитекти који нису били чланови *CIAM*-а и када су економичност простора и извођења били мање изражени у захтевима конкурса. Концептуална флексибилност се тада почиње разматрати. Могло би се закључити да се полако напушта идеја да сви станови буду конципирани на исти начин, али је још увек доминантна намера да се што већем броју породица обезбеди стамбени простор.

Као што је већ речено, после Другог светског рата променом друштвених односа умногоме се мењају стамбени услови и стамбене потребе у градовима. Такође, подруштвљава се део стамбеног фонда који је био намењен ренти на уложени капитал и одузима се власништво онима који поседују више од два стана. Друштво преузима на себе изградњу и расподелу станова. Стан постаје брига заједнице и знак социјалног изједначавања. Стара урбана матрица постаје претесна да прими нове таласе становништва, па се решења траже изградњом великих комплекса социјалних станова, прилагођеног стандарда и на локацијама на периферним и рубним зонама града. После изградње првих оваквих стамбених зграда на територији Београда, јавили су се и први проблеми. Пре свега, материјалне могућности друштва нису могле да достигну тај ниво који би сваком члану породице обезбедио собу, с једне стране, а са друге стране, расподела станова није била усаглашавана са структуром породице. Јавиле су се велике диспропорције између просторних потреба и расположивих квадратура.

У Београду, на стручном скупу за унапређење становања 1957. године, група професора са Архитектонског факултета предлаже увођење „нових елемената“ у организацију стана уз минимално повећање квадратуре. Простор се предвиђа као проширена комуникација која би омогућила стварање заједничке централне зоне. У суштини, била је реч о осавремењеној примени и разради једног приступа организацији стана из ранијег времена, конкретно инспирисана моделом *београдског стана* између два светска рата, с пролазном дневном собом – трпезаријом. Овде би требало имати у виду чињеницу да је београдска средина будући по традицији отворена према свету, поред сопственог искуства, у своје нове верзије модела стамбених организација асимилирала и многа интернационална искуства, као што су она изражена у многим примерима у Немачкој, САД или Шведској тридесетих година, Француској и Данској четрдесетих, као и у другим земљама света после педесетих година двадесетог века.

Еволуција интерпретација решења организације стамбених јединица и зграда потврђује да су идејна решења добијена на основу познавања развоја модерне архитектуре у Србији послужила као полазни елемент за обимну стамбену изградњу у Београду.

Проблем валоризације стамбене архитектуре модерне у историјском језгру Београда

Поступак валоризације је веома комплексан, и у оквиру овог рада своди се само на архитектонску валоризацију, без дубљег улажења али уз дотицање проблематике уметничког, амбијенталног, духовног, друштвеног, или културног наслеђа. Известан степен валоризације споменика градитељског наслеђа био је присутан и у зачецима институција које су се бавиле заштитом

у Србији, јер се прва наредба која је била издата 1844. године у циљу спречавања рушења односила на старе градове или њихове остатке (др С. Томић: *Правна заштита*, п. 8). „У параграфу 24. грађевинског закона од 1931. године одређено је да ће општинске власти нарочитом уредбом утврдити који су делови града од историјског или уметничког значаја, као и које су старе грађевине које имају карактеристичне особине вредне да се одрже“. Регулационе планове за такве градове или варошице одобравали су заједнички министар грађевина и министар просвете. У критеријумима за валоризацију овде се осим историјског уводи и један нов, уметнички, што значи да би таква грађевина могла да буде и савремена, а не зграда наслеђена из прошлости.

Са утврђивањем критеријума о споменичким својствима валоризациони поступак у одабирању из огромног фонда градитељског наслеђа, шта треба чувати као споменик културе а шта не, умногоме је олакшан и јасно је указан пут којим тај процес треба да се одвија. Међутим и поред тога, процес валоризације није лак, нарочито не за стамбену архитектуру овог периода модерне, јер је ово наслеђе још младо у мери у којој друштво није потврдило његову вредност. У одређеном тренутку споменичка својства неког предмета или објекта не могу да се уоче или се чак негирају, а тек касније се покаже да је споменик требало законом заштитити. Наши ранији закони о заштити градитељског наслеђа изједначавали су у погледу валоризације све споменике културе. Валоризациони поступак за све споменике културе био је исти, па су и они после обављене валоризације и законског проглашења за споменик културе уживали иста права заштите. Важећи закон, међутим, предвиђа извесну селекцију споменика културе, после прве валоризације, а према њиховом значају. После опште валоризације којом се објекат утврђује као споменик од значаја за јавни интерес, или тзв. првостепени валоризациони поступак, споменици се подвргавају још једној валоризацији у циљу одабирања и проглашавања споменика од великог и споменика од изузетног значаја. Неки од анализираних стамбених објеката из периода модерне већ су под заштитом закона и проглашени су споменицима културе. То су зграда Пензионог фонда Беочинске фабрике цемента у ул. Браће Југовића бр. 21 из 1934. године архитекте Драгише Брашована, затим стамбена зграда – кућа др Драгутина Ђурића у Призренској улици бр. 7 из 1937. године архитекте Бранислава Којића, као и стамбена зграда браће Миладиновић архитекте Момчила Белобрка позната као „Гаража“ из 1938. године у Светогорској улици бр. 6–8.

Зграда у улици Мајке Јевросиме бр. 16, аутора Бранислава Којића, евидентирана је у документацији Завода за заштиту споменика културе као архитектонско-урбанистичка вредност и износи се податак да је могућа доградња зграде уз рекомпозицију фасаде. Такође, у оквиру градског блока омеђеног улицама Мајке Јевросиме, Палмотићеве, Светогорске, и Владетине могуће интервенције се односе на следеће:

- на простору унутрашњости блока могуће је предвидети подземну гаражу са прилазом из ове зграде, Мајке Јевросиме бр. 16;
- постојећи објекат у Мајке Јевросиме бр. 16 могуће је надзидати уз рекомпозицију фасаде под посебним конзерваторским условима Завода.

Валоризација наслеђа простора Врачарског платоа и Чубуре потиче од духовног и културног карактера. Амбијенти улица Мутапове, Соколске, Тамнавске и Мачванске међусобно се разликују по пореклу и архитектонској обради грађевинског фонда (старији фонд је присутан у Мутаповој улици, а млађи у Мачванској), а заједничка црта је присуство истакнутих објеката чији су аутори архитекти Бранислав Којић, као и Михајло Радовановић и Бранислав Маринковић (Мачванска 12) и др.

Блок 89, омеђен улицама Мутаповом, Тамнавском и Мачванском карактерише наслеђена приземна стамбена архитектура (Мутапова 4), архитектура породичних међуратних градских вила (Мачванска 28, која је предмет разматрања), и међуратна вишеспратна стамбена архитектура (Мачванска 38). Сама зграда у Мачванској улици бр. 28 је типични архитектонски објекат – вила, из периода модерне. Објекат је у евиденцији Завода за заштиту споменика културе града Београда као значајно дело архитекте Којића. Ту се не предвиђају урбанистичке или архитектонске интервенције.

Као изузетан пример стамбене архитектуре модерне, зграда арх. Драгише Брашована у улици Браће Југовића бр. 21 проглашена је спомеником културе, па су, сходно томе, усвојене и мере заштите овог споменика културе:[19]

1. очување изворног изгледа спољашње архитектуре, хоризонталних и вертикалних габарита, свих конструктивних и декоративних елемената, оригиналних материјала и функционалних карактеристика;
2. ажурно праћење стања и одржавање конструктивно-статичког система кровног покривача, свих фасада и ентеријера;
3. потреба инсталирања громобранских уређаја и уређаја за заштиту од пожара;
4. забрана радова који могу угрозити статичку стабилност објекта.

Мере заштићене околине:

1. забрана градње или постављања објеката трајног или привременог карактера који својом наменом, габаритом, волуменом или обликом могу угрозити или деградирати споменике културе у околини;
2. забрана градње објеката који нису у функцији споменика културе.

Сл. 8. Арх. Милорад Мацура, стамбена зграда у Крунској улици бр. 53–55, 1955. (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архитектуру Београда“, Београд, 2002)

Када је посреди још једна Којићева зграда, стамбени објекат у Призренској улици бр. 7, такође под законском заштитом, ту се утврђују одговарајуће мере заштите споменика културе:

- прве четири ставке као у случају са зградом у ул. Браће Југовића бр. 21, затим,
5. забрана доградње, преградње, надградње и затварања кровне терасе;
6. коришћење у стамбено-пословне сврхе.

Мере заштићене околине:

1. забрана градње или постављања објекта трајног или привременог карактера који могу деградирати објекат;
2. забрана постављања покретних тезги, киоска и других привремених објеката на тротоару унутар заштићене околине;
3. забрана градње објеката који нису у функцији споменика културе у околини;
4. урбанистичко и комунално уређење, као и одржавање простора заштићене околине.

Захваљујући овим специфичностима које одсликавају модерну архитектуру периода између два рата зграда је проглашена спомеником културе.

Када је реч о згради у Светогорској улици бр. 6–8, познатој као „Гаража“, утврђене су идентичне мере заштите као за зграду у Призренској улици бр. 7.

Из наведених мера заштите које су цитиране из докумената Градског завода за заштиту споменика културе примећује се да су заштићени споменици пре свега вредновани на основу тога што се као изузетна вредност приказала композиција зграде, односно волуметрија и њена ликовност. То практично значи да су архитекти дали допринос у естетском погледу, док се питања везана за урбанистички контекст а посебно везана за организацију станова и архитектонски склоп углавном не помињу. С обзиром на то да је поред прочишћења ликовног израза једно од основних обележја модерне архитектуре функционалност, стиче се утисак да је ова карактеристика у поступку валоризације донекле занемарена.

Такође, без обзира на то што су урбанистички услови, спратност и опште карактеристике од случаја до случаја различити, мере заштите сведене су на таксативно набројане захтеве за уређење и одржавање околине зграде и саме зграде.

Однос стамбене зграде и окружења

Према генералном плану који је двадесетих и тридесетих година био на снази и према регулационом плану подручја, утврђено је само за неке, ретке улице, као што је нпр. Кнез Михаилова, да је предлагана одређена висинска регулација. У случају других улица у централном језгру Београда, спратност објеката била је опредељење инвеститора и архитекте, тј. њихов однос према локацији. Ако се погледају габарити анализираних стамбених зграда у односу на окружење, стиче се утисак да је грађевинска линија објеката у архитектури између два светска рата у већини случајева била изразито комплементарна с најближим објектима у окружењу.

Брашованова стамбена зграда на углу Браће Југовића и Булевара деспота Стефана налази се на углу, и код ње је присутан један приступ према окружењу, који раније није виђан у граду. Наиме, у додиру са објектима у окружењу ова зграда се не истиче, већ наставља линију регулације, међутим, сам угао је прилично експресивно наглашен и доминантан.

За зграде архитекте Бранислава Којића може се приметити да су у односу на суседне старије грађевине исте спратности или сличне, а о том ставу Којића о проблему контекста не говори се у литератури. Зграда Момчила Белобрка је такође исте висине и у линији са уличним фронтом објеката који су овде стајали пре подизања. Примећује се да су хоризонталне траке прозора

ових грађевина у линији с прозорским отворима суседних зграда, што говори о томе да су међу суседним објектима биле приближно исте спратне висине. Према проф. Светиславу Личини, у Београду је кроз XIX и XX век постојала извесна традиција међу архитектима да објекте смештене на угловима градских блокова третирају полукружном формом на самом углу. Ту форму од анализираних примера има стамбена зграда Војислава Зађине у Иванковачкој ул. бр. 22, за разлику од Бранислава Којића и Драгише Брашована, који су обле волумене у компоновању објекта изоставили. Када се помиње контекст средине, битно је поменути и амбијент, тј. окружење у којем су ове зграде смештене. Наиме, у подручју града где је лоцирана зграда Војислава Зађине грађевински фонд је веома разноврстан. Сем спорадичних дела ауторске архитектуре, нема значајнијих историјских или архитектонско-урбанистичких остварења. Ту су смештене зграде на углу Кнез Данилове и Светозара Ћоровића архитекте Милана Минића, у Кнез Даниловој ул. бр. 63 арх. Мише Манојловића, у Кнез Даниловој улици бр. 57/а арх. Богдана Несторовића, у Далматинској 77 арх. Милутина Борисављевића и у Иванковачкој ул. бр. 23 Јана Дубовија, све у духу академизма или модернизма. У подручју иза Дома Народне скупштине, где је предмет проучавања зграда арх. Бранислава Којића у ул. Мајке Јевросиме бр. 16, истичу се Телефонска централа арх. Бранка Таназевића из 1905. године и зграда Трговачке академије арх. Јездимира Девића из 1926. године. Бројне куће на овом подручју градили су непознати мајстори, те су њихове фасаде обликоване на начин који су дозвољавали вештина њихових пројектаната и укус и материјалне могућности инвеститора; изузетак је зграда арх. Милана Капетановића у Таковској улици бр. 19, у академском маниру. Овој групи објеката припадају следећи: Таковска улица бр. 1, 3, 17, 19; Светогорска улица бр. 34 (дела арх. Милана Антоновића); Светогорска 36, 44, 32, 30, 28, 26. Посебно се истичу зграде у Светогорској улици бр. 34 и 32, које имају извесну историјску вредност, јер су у њима живели и радили познати уметници и историчари.

После Првог светског рата, током треће и четврте деценије овог века, на том подручју долази до замене грађевинског фонда, што потврђује тадашњу атрактивност локације. Приземне куће и објекти са само једним спратом, углавном породичне куће, уступају место вишепородичној рентијерској згради, која сада покрива целу парцелу укидајући некадашње баште. Неке од грађевина из овог периода, као што су она у Таковској улици бр. 27 из 1927. године, према пројекту архитекте Фрање Урбана у духу академизма, затим Светогорска 46, подигнута према арх. Бранку Таназевићу у истом

Сл. 9. Арх. Милорад Мацура, стамбена зграда предузећа „Вождар“, на углу Каћићеве и Бирчанинове улице бр. 37, 1956. (фотографија Драгана Мецанов, мај 2004)

академском маниру, па Светогорска 18, Влајковићева 22 (арх. Бранислав Којић), 18 (арх. Богдан Несторовић), 16 (арх. Војислав Зађина), и у ул. Мајке Јевросиме бројеви 7, 22, 24, 20 (арх. Милутин Борисављевић), 13 (арх. Момир Коруновић); Косовска 49, 59, 39, 37, и Палмотићева 1 и 6 (арх. Милутин Борисављевић), бр. 9 (арх. Војислав Зађина), бр. 19 (арх. Бранислав Маринковић), конципиране су као репрезентативни објекти у духу академизма у контексту београдске архитектуре између два светска рата и представљају значајна архитектонска остварења. Најзад, треба истаћи и зграде настале у четвртој деценији нашег века у касно модернистичком маниру, дела истакнутих архитеката и често репрезентативних у свом архитектонском изразу. То су зграде у Таковској 9, 15; Светогорској 38, Влајковићевој 20 (архитекте Јосифа Најмана), затим у улици Мајке Јевросиме 2, 5 (арх. Јован Бјелић), 14, 16, 18; Палмотићевој 3 (арх. Јован Бјелић), Косовској 43 (арх. Братислав Стојановић), 35 (арх. Бранислав Маринковић).

На овом подручју присутна су и дела савремених аутора, архитектура настала педесетих година, и у најновије време, квалитетна и углавном добро уклопљена у општи грађевински контекст подручја. Овој групи припадају следећи објекти: Таковска бр. 7, Мајке Јевросиме бр. 1, 2/а, 5–11, 17–19, Светогорска бр. 22, 20, Влајковићева 6_а, 12, Палмотићева 7, 13, 17, и Косовска бр. 41 и 45.

С обзиром на то да се поставке урбанистичке диспозиције објеката након Другог светског рата мењају, као и однос према целокупном градитељском наслеђу,

мења се и однос зграда према окружењу. На примеру стамбених зграда арх. Милорада Мацуре уочава се како се водило све мање рачуна о висинској регулацији, као и да грађевинска линија објекта буде у равни са суседним објектима. Мења се и однос према улици и континуитету уличног фронта.

Просторна организација стамбених јединица и архитектонских склопова зграда

Битно је истаћи да модерна архитектура није одмах била присутна са свим својим карактеристикама. Наиме, у погледу просторне организације тј. размештаја просторија у становима она је носила изразита обележја наслеђена из архитектуре историзма. Ако се обрати пажња на станове које је пројектовао арх. Бранислав Којић за зграду др Ђурића, или оне у објекту у Светогорској улици 6–8, који су изведени по замисли арх. Момчила Белобрка, примећује се да у њима централно место заузима салон, а често је планирана и просторија за потребе послуге итд.

Модернизам у Србији пре свега карактеришу одложеност и неравномерност. Појава стилског правца се не подудара с временом његовог развоја у Европи, због специфичног историјског контекста у којем се београдска архитектура у то време развијала. Тако су домети модерне остварени са задршком, донекле ограничени у односу на ондашњи европски модернизам, али упркос томе, она је у условима конзервативног традиционализма постигла стварни помак у развоју архитектонске мисли.

Делујући најпре као авангарда формирана на основу естетичких мерила прокламованих у манифестима европске модерне, с тенденцијом ка стварању потпуно новог система, особеност београдске архитектуре почива на аутентичности покрета у једној у основи нерецептивној средини. Како архитектура директно зависни од финансијских средстава, ова узрочно-последична веза условила је да модерни стил често буде само покриће за скромнија улагања због једноставности форме, нижих спратних висина, мање квадратуре станова, скромније обраде простора и одсуства декорације. Мада, не може се све генерализовати. Став да је жеља за што мањим улогом и што већом рентом и добити пресудила да превладају зграде без сувишне декорације наводи се у текстовима Уроша Мартиновића, Бранка Максимовића и Зорана Маневића. Међутим, постепено су и веома имућни инвеститори изражавали захтев да се стамбене зграде изводе без орнаментике и у стилу модерне. Тако, невезано за вишепородичне стамбене зграде, када је арх. Милан Злоковић подигао своју сопствену кућу у стилу модерне, овај његов потез је охрабрио наручиоце пројеката у изградњи стамбених објеката и једнопородичних кућа да захтевају грађевине у стилу модерне.

У односу на напредне теоријске поставке, у пракси није постигнут бескомпромисан модеран простор. Помак у организацији унутрашњег простора ка модернистичком функционализму био је ограниченог домета због традиционалног наслеђа. Не успевши да револуирају грађевинску технологију и наслеђене системе, београдски архитекти су своје напоре скренули ка остваривању модерне форме. Суштинска међузависност функције и форме и модернистички *credo* о транспарентности форме у односу на функцију и конструкцију у највећем броју случајева нису остварени.

Модерна форма у периоду између два рата најчешће настаје само као производ формалистичког означавања и декларисања стила куће. Прибегавање модерном стилу постаје површно, прихваћено од инвеститора који су у томе видели искључиво комерцијалну добит (могућност брзе изградње, а тиме и брз обрт капитала). У таквој општој клими, модерна постаје само зграда с фасадом у модерном стилу – тзв. формалистичко означавање модерности куће пластичном декорацијом.

Тако конципирана архитектура постала је исплатива, добро продавана роба, а суштинска истраживања модерне конструкције, функције и форме сматрана су у пракси стамбене изградње градског језгра за скупе и сувишне дигресије. Упоређивањем уочених карактеристика у планирању простора анализираних примера с принципима и одликама основних развојних фаза модернистичког стила (ране, развијене, касне фазе), као и послератног периода социјалистичког естетизма, изведена је особена класификација објеката модерне на посматраном подручју ширег градског језгра Београда.

Иновације у конструкцијама, технолошке и техничке иновације, примена материјала

Конструктивни системи и склоп у тесној су вези с расположивом техником, технологијама израде станова и расположивим грађевинским материјалима о којима је већ било речи. Уопштено, на основу анализираних примера, могло би се закључити да у архитектури модерне између два светска рата преовлађује масивни конструктивни склоп, наслеђен из периода истористичких стилова у архитектури и комбиновани склоп, развијен нешто касније ради потребе што функционалнијег распореда просторија у стану. Који склоп је где примењен, уочава се у основама спратова по дебљини носећих, односно преградних зидова. На оваквим грађевинама, распони таваница готово никада не прелазе прописаних шест метара, и овај захтев статике условио је да то буде највећа дужина неког простора, нпр. салона у стамбеним зградама раног периода модерне.

Насупрот томе, након Другог светског рата, већина архитеката се залагала за индустријализоване системе

градње. То доноси све чешћу примену скелетног конструктивног склопа, префабрикованих елемената архитектуре и типизацију елемената. Такође, пет принципа Ле Корбизјеове архитектуре (хоризонталне прозорске траке, објекат издигнут на стубове, кровна башта, слободни распоред унутрашњих преградних зидова и слободна фасада) све чешће се примењују.

Доминира армирани бетон као материјал за који се сматрало да има одличне перформансе и чија је производња повољнија од производње челика или других материјала.

Композиција фасада и волуметрија архитектуре модерне

Модерну у естетском смислу понајвише одликују композиција фасада и волуметрија објеката, по чему је она препознатљива у урбаној структури градског језгра. У социокултурном стању у којем је архитектура настајала, почетна фаза модерне била је оптерећена стилским карактеристикама класицизма, неоромантизма, еклектицизма... које су неутралисале идеје и интенције модерног покрета: чист волуметријски приступ, прочишћеност фасада, растерећење од пластике, декорације. Овај формативни период хронолошки се може сврстати у раздобље од 1926, када је арх. Милан Злоковић пројектовао сопствену кућу, са врхунцем у 1930. години, када Никола Добровић побеђује на конкурсу за Теразијску терасу са својим у потпуности модернистичким решењем, и затим до 1931. године, када се ГАМП-у придружује Драгиша Брашован. Модерна архитектура покушава да доминира новим начином обликовања, разбијањем кубичне форме у више планова фасаде, али и даље остаје присутна крутост објекта.

У архитектури стамбених објеката и после овог раздобља, у годинама од 1931. до 1934, с обзиром на то да су деловали и сасвим просечни архитекти, још нема храбрости и слободе да се приступи једном потпуно новом начину пројектовања, који су прокламовали пионири модерног стваралаштва (Ле Корбизје, Адолф Лоос...). Тако се у тим годинама изводе објекти који се по својој архитектури и обликовном приступу драстично разликују, с једне стране, квалитет и визије талентованих младих архитеката (припадника ГАМП-а) представљали су смернице и путоказ развоја београдске модерне, док с друге, архитектура просечних није могла да се ослободи класичног приступа у компоновању и стилској обради, карактеристичне симетрије и пластике.

Објекти из овог периода настоје у највећој мери да унесу нове, препознатљиве естетске елементе београдске модерне, као што су кружни прозор и хоризонталне траке прозора на фасадама, али се у композицији и геометрији фасаде и даље осећа класичан приступ (симетрична организација и масивни склоп). Ипак, по питању прочишћености од декоративних елемената, фасаде постају растерећене ових детаља.

Зрелу фазу модерног правца чине године од 1933. до 1937, када у стамбеној архитектури доминирају пројекти младих архитеката (ГАМП-а); Белобрка, Брашована, Секулића...

Модерни приступ је јасно изражен у волуметрији; прочишћеним фасадама, одсуством декорације и пластике, максималном геометризацијом и апстракцијом. Такође, размишља се и о секундарним фасадним елементима, као што су врата, терасе, прозори, где се утврђују нова решења, специфична за београдску модерну (прозори кружног облика, улазна врата), по којима ће се у наредном периоду ова епоха препознавати. Модерна концепција форме стамбених зграда обухватала је примарне пластицистичке, кубичне форме, ретко равне кровове и једноставност решења кубуса на углу. Геометријски принцип вођен функционалном шемом самог објекта резултира модерном формом. Артикулацијом маса, одузимањем од примарног кубуса функционално непотребних волумена и скелетном конструкцијом градња се ослобађа мртве кубатуре непотребног и скупог материјала. Хармоничним компоновањем маса постизан је миран и пријатан ефекат. Изражена је градација форме по висини. Конзоле су избачене на велике удаљености. Присутно је формалистичко означавање модернизма јарболом за заставу и кружним прозорима, који су употребљавани функционално – за осветљење споредних просторија, и који постају препознатљив стилски потпис београдске модерне.

Равнотежа пуног и празног акцентована је материјалима и бојом. Непрекидне су поделе по принципу златног пресека и модуларне координације у архитектонској композицији. Траке фасадних елемената и конструктивни склоп појачани су профилацијом малтера. Распоред фасадних елемената заснива се на њиховој функционалној хијерархији. Прозорски отвори у потпуности се прилагођавају намени унутрашњег простора (изражавају функцију сервисног, салонског, радног и других простора). Поштују се трајност, сврсисходност, економска оправданост и постојаност форме, без потребе за декорацијом. Одбачене су сложене профилације и бујне романтичарске орнаментације фасаде. Архитектура се ослобађа свега што није непосредном материјом условљено. Декоративни елементи ранијих стилова замењени су ефектима оствареним помоћу самог материјала који се истовремено и корисно употребљава као зидно платно и конструктивно има своју функцију. Момент праве линије подразумевао је критеријум дефинитивне упрошћености и потпуног поједностављења.

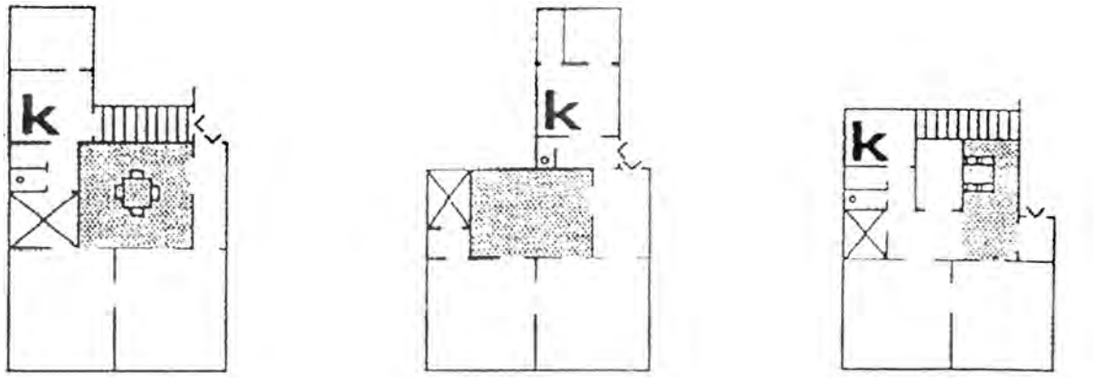

а. *б.* *в.*

П. Бригада 39,
арх. браћа Крстић, 1932.

Његошева 19а,
арх. М. Белобрк, 1938.

Господар Јевремова 46,
арх. А. Симић, 1934.

Сл. 10. Овде су приказане три варијанте:

а. варијанта с пролазном, заједничком собом, званом трпезарија, и кухињским делом – домаћинством у који је омогућен непосредан улаз са степеништа преко отвореног балкона;

б. јавља се у каснијим годинама пред Други светски рат и представља савременију и разрађенију концепцију претходног типа;

в. представља компактнију варијанту у условима мањег стандарда и веома ретко се јавља у Београду

(типологија и илустрације преузети су из публикације „Стан у Београду“, проф. Мате Бајлон, Архитектура и урбанизам, 74–77, Београд, 1975, стр. 23, 42)

Наведене особине биће академизоване и установљене као препознатљиве црте модерног архитектонског језика. Пројектанти ових објеката су углавном били припадници ГАМП-а, те према томе ове грађевине представљају најчистије примере идеја ове младе групе архитеката. Стамбене зграде арх. Драгише Брашована из 1933. године – зграда Пензионог фонда Беочинске фабрике цемента у ул. Браће Југовића 21, затим стамбена зграда у Призренској ул. бр. 7 из 1937. године арх. Бранислава Којића, и многе друге које овде нису анализиране, а које припадају периоду зреле модерне, одају утисак апстрактне скулптуралности, чиме се архитектура приближава пластичном моделовању.

Композиција стамбених зграда из периода након 1938. до 1941. године има све карактеристике компоновања фасада и волумена у претходној, развијеној фази модерне, са битном разликом да, с обзиром на то да се правац академизује и званично подржава на Универзитету и у стручној јавности, овакав приступ композицији постаје *mainstream.* Хронолошком анализом

Сл. 11. Пример надоградње стамбене зграде архитектуре модерне у Господар Јевремовој улици (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архитектуру Београда“, Београд, 2002)

проучаваних објеката, раздобље од 1938. до 1941. године није толико присутно у стамбеној изградњи, јер, као што је већ поменуто, интересовање и потребе за стамбеним простором опадају. Изграђени су тек поједини стамбени објекти, јер су архитекти модерне у међувремену добили прилику да после руских академичара и припадника старије генерације архитеката пројектују и јавне зграде. Након Другог светског рата, као и у пројектовању просторне организације стамбених јединица, тежи се универзалности; и у пројектовању фасада и у композицији и у волуметрији објеката. Полако се губи интересовање архитеката за асиметрични приступ композицији и приступа се принципу Ле Корбизјеове архитектуре – пројектовању куће као машине за становање.

Са друге стране, педесетих и шездесетих година, опште правило индустријске производње, да само велике производне серије могу да буду исплативе, у стамбеној изградњи и на свим пољима архитектуре добија своју подршку и оправдање. Тако се модерна отвара у правцу пројектовања по модуларној координацији, и сваки елеменат у изградњи налази своје модуларно правило. Основни модул у стамбеној изградњи, али и шире, износи 60 цм. Тако се димензије станова и композиције фасаде могу прочитати кроз овај модул који се умножава. Такође, фасаде све чешће добијају изглед равне површине са хоризонтално и вертикално једнако распоређеним прозорским отворима или балконима.

Из ове синтезе композиције објеката анализираних стамбених зграда очигледно је да се њихов развој у великој мери подудара с развојем у организацији простора станова. То потврђује да су функционална организација стана и композиција волумена и фасаде неодвојиво повезане и једна другој условљавају обликовање.

Целовита и делимична примена модерне у стамбеној архитектури Београда

Могло би се закључити да се модерна у својој потпуности јавља тек у развијеној или зрелој фази од 1933. године, када се дефинитивно одбацује целокупно наслеђе историзма, које се преносило у виду декоративне пластике на фасадама и у унутрашњости, затим долази до рекомпоновања форми и остваривања нових волумена објеката у градској средини, нових конструктивних карактеристика и, најзад, преовладава функционализам у пројектовању станова и просторија у њему.

Након Другог светског рата потврђује се тежња да се архитектура мора бавити савременим проблемима становања, па стога у том раздобљу долази до интензивирања изградње стамбених објеката, кроз обнову разорених зграда у рату, а поготово ако се узме у обзир подизање нових насеља – Новог Београда и рубних делова града.

Предлог вредновања и унапређења стамбене архитектуре модерне у историјском језгру Београда

Постоји проблем како вредновати стамбену архитектуру модерне и по којим критеријумима. С обзиром на то да се као феномен код нас јавља 1927. године, она није била реализована са свим својим особеностима, већ се пробијала појединачним елементима архитектуре, најпре кроз елиминацију декорације, па композиционо итд. Да би се неки објекат вредновао као архитектура модерне, можда је најбоље најпре проценити који су њени елементи присутни на њему. Тако разазнајемо у којој је мери грађевина аутентично дело модернизма.

Савремени теоретичари и научници дефинисали су методе вредновања градитељског наслеђа, узимајући у обзир параметре и критеријуме који се раније нису разматрали. Поред тога, 2007. године усвојена је Стокхолмска декларација (*Stockholm Declaration on Architecture of the Modern Movement As an Integral Part*

of Europe's Cultural Heritage), која модерну архитектуру дефинише као наставак историјског развоја градитељства и даје препоруке за заштиту грађевина из периода модерне и са њеним обележјима. Према томе, у вредновању неког објекта могло би се поћи отуда што би се исцрпно документовали историјски, технички и административни подаци о њему, затим колико је дело у свим својим елементима аутентично припадало неком правцу, а колико у себи поседује утицаје других стилова. У односу на тај закључак, објекат може бити адекватно вреднован.

У покушају да се допринесе истраживањима и вредновању стамбене архитектуре модерне диференцирали су се редом критеријуми: просторна организација, архитектонски склоп, композиција фасада, конструкција грађевине, однос према урбаном контексту итд. Међу њима се превасходно истичу елементи просторне организације, који се градуирано уводе током развоја правца и елементи архитектонске композиције карактеристичне за модернизам. Критеријуми за просторну организацију били би – ишчезавање „архетипа“ средишње собе традиционално пројектованог *београдског стана*; затим функционализам, и у којој мери се препознаје и повезује са евентуалним утицајима Ле Корбизјеове архитектуре, или утицајима са конгреса *CIAM*-а о становима за минимум егзистенције; постепено редефинисање и одвајање зона – индивидуалних радних наспрам заједничких или економских/боравишних или дневних/ноћних итд.

Елементи архитектонске композиције који се постепено развијају и који би послужили као основи за формирање критеријума налазе се пре свега у редефинисању кубуса зграде, променама односа и промишљања о симетрији, а затим и у одбацивању декоративне пластике. У приказу појединачних стамбених објеката који већ уживају статус споменика културе види се да су мере заштите формулисане као правни акт и да нису срочене на појединачном нивоу већ се проглашавањем споменика културе оне подразумевају. Мере заштите самог објекта односе се пре свега на техничку заштиту и одржавање, као и на забрану промене намене. Мере заштите околине односе се у првом реду на спречавање деградације и прљања простора.

Оцена постојећег стања стамбене архитектуре модерне у историјском језгру Београда

У последњих двадесет година свеукупне политичке, друштвене и економске кризе неминовно је дошло и до тешког стања у грађевинарству, што се осетило кроз пад квалитета и стандарда, али и у самој професији у смислу професионалних и моралних кодекса и начела. Из тог разлога, услед недостатка поштовања закона и лошег, немарног односа људи према окружењу, среће се проблем бујања непланске и бесправне градње, затим надзиђивања и надоградње стамбених објеката свих стилова, а што је најгоре, најчешће веома нестручно изведених. Услед недостатка стамбеног простора, велики број инвеститора одлучио се да мимо закона надгради кровове стамбених зграда.

Наиме, готово целокупно наслеђе модерне одликује се типичним равним крововима. Такође, тај принцип близак је и Ле Корбизјеовим принципима.[20] С обзиром на недостатак финансијских средстава, а пре свега на помањкање ентузијазма и културе становања да би се стамбене зграде адекватно одржавале, с временом је дошло до пропадања и хабања слојева кровних покривача и хидроизолације, а самим тим и до прокишњавања[21], равни кровови су затим надограђивани поткровним етажама и косим крововима и услед свега тога је дошло до великих оштећења и пукотина на многим зградама. Тако је једно карактеристично наслеђе периода модерне неповратно деградирано. Са друге стране, армирани бетон као доминантан материјал у изградњи модерне архитектуре, није дуговечан, и процењује се да после мање од једног века, дејство арматуре и бетона почиње да слаби и престаје.

Разматрање могућности унапређења

Због свега тога, неопходно је указати на неодговарајуће реконструкције многих објеката стамбене намене који чине суштину архитектонског наслеђа XX века и који неповратно нестају под ударом наглих и неконтролисаних процеса.

Према мишљењу др Љиљане Благојевић[22], назначене појаве резултат су неадекватне законске заштите објеката о којима је овде реч. У овом тексту се, стога, идентификују основна питања и проблеми заштите архитектуре модерне. Прво и најважније питање односи се на евиденцију стамбених зграда и систем њиховог документовања у постојећи, важећи систем заштите. Упркос великом броју објеката стамбене архитектуре модерне, који су изграђени у Београду између два светска рата а нарочито након Другог, званичним регистром *Непокретних културних добара на подручју Београда* Завода за заштиту споменика културе града Београда обухваћено је, и тиме заштићено одговарајућим законским одредбама, мање од десет стамбених зграда за које се оквирно може сматрати да су у духу модернистичког правца. Велики број модернистичких дела од изузетне вредности изостављен је из овог регистра, као што су стамбене зграде Милана Злоковића, објекти радничких склоништа и стамбене зграде архитекте Јана Дубовија,

стамбене зграде и виле Момчила Белобрка, Душана Бабића, Бранислава Којића, Бранислава Маринковића, браће Бранка и Петра Крстића и других актера модернизма. У истраживањима ове проблематике и публикованим радовима указивано је на вредности и значај бројних модернистичких објеката и урбаних комплекса који не поседују статус споменика културе. Поред објеката обухваћених званичним регистром, у систему заштите постоји и категорија добара која уживају претходну заштиту, односно објеката и просторних целина који имају споменички потенцијал, али њихово укључивање у систем захтева додатну процедуру обраде документације и проглашавања за непокретно културно добро.

Иначе, у Урбанистичком заводу Београда је уз Преднацрт ГУП-а Београда 2021, који је званично усвојен, приложен и *Списак објеката савремене архитектуре*, који обухвата 208 објеката изграђених у периоду од 1907. до 2000. године.[23]

У оквиру међународних организација које су подстакле активности за очување и заштиту градитељског наслеђа XX века и посебно заштиту архитектуре модерне – издвајају се две иницијативе: прву је подстакао и водио Савет Европе, а другу међународна радна група за документацију и конзервацију објеката, целина и комплекса архитектуре модерне, позната под скраћеним називом *DOCOMOMO (International Working Party for Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighborhoods of the Modern Movement)*. Основна функција ове групе је да сарађује са званичним и добровољним организацијама у потпори циљева:

1. да се значај покрета модерне стави у центар пажње јавности, локалних власти, стручне јавности и образовних заједница које се баве изграђеном средином;
2. да се идентификује и промовише протокол дела архитектуре модерне који ће се састојати од регистровања, графичких прилога, аутентичних фотографија, архивског материјала и других доку мената;
3. да се пружи подршка развоју одговарајућих техника и метода конзервације и да се проширују знања и проучавања у разним професијама (историја уметности, архитектура, грађевина, технологија, метеорологија...);
4. да се оштро супротстави рушењу и изобличавању значајних дела;
5. да се пронађу и привуку финансијска средства за документацију и конзервацију,
6. да се модернизам у архитектури истражује и да се проширују информације о њему.

Стиче се утисак да је архитектура модерне у Београду и Србији неодвојив део студија европске културе XX века, и укљученост наше средине у савремени међународни историјско-теоријски дискурс о модернизму представља још један од приоритета.

Развијањем стратегија за ефикасно прикупљање документације, грађе, и информација за идентификацију дела и формирање регистра, као и за подстицај и подршку издавачке делатности, организацију изложби, стручних и научних скупова помогло би се очувању стамбене архитектуре модерне. Ови пројекти морају да се заснивају на учешћу свих релевантних актера, архитеката, урбаниста и планера, учесника у образовању и заштити, као и одговорних особа у свим административним структурама и институцијама, и посебно на активном укључивању шире друштвене заједнице. Подизање свести шире јавности неопходно је да станари и други корисници простора у објектима који још нису обухваћени заштитом не би иницирали, подржавали или допуштали деградације својих стамбених зграда, што је, нажалост, чест случај.

Још чешћи случај нарушавања примарне форме наслеђа модерне огледа се у променама у просторним структурама и функцији стамбеног простора. Наиме, услови живота, намена и потребе корисника ових простора навеле су људе на адаптације станова без размишљања о евентуалној архитектонској и историјској вредности овог наслеђа.

Остаје дилема – да ли станови треба да буду враћени у првобитно стање, јер тако одражавају изворни стил, или треба да буду адаптирани новим наменама. Постоје разлози и аргументи који оправдавају промене намене и структуре простора ових стамбених зграда, као и они који то не дозвољавају. Обе опције требало би узети у обзир. Став о променама које је време неминовно донело ипак би требало заузети на општем нивоу. То је потребно због тога што би се у случају појединачног вредновања или процене изгубила објективност (која је од великог значаја за вредновање и процену градитељске баштине).

На пример, објекат Момчила Белобрка у Светогорској улици 6–8, који је у целини модернистички, требало би очувати у целини и не дозволити ни најмање одступање од архитектуре која обележава овај период. Док стамбени објекти који имају елементе модерне на фасади, али су станови организовани у духу претходних стилова, не морају стриктно да буду чувани у целини, већ само њихов ентитет – нпр. заштита и очување фасаде или забрана заграђивања и застакљивања балкона, док би се власницима и корисницима станова дала слобода организације сопствених простора.

Наведени метод је само један од могућих од којих би се пошло у намери очувања наслеђа модерне. У начелу, када се говори о архитектури која је заштићена, а то су готово све наведене анализиране грађевине, онда економски фактор није примаран, јер се штити вредност споменика културе.[24]

Закључна разматрања

Може се закључити, и то је у раду више пута наглашено, да архитектуру модерне карактеришу спора промена просторне структуре, као и њена ликовност, употреба нових материјала и начин како се користе нове инфраструктуре (економски лифтови и сл.), и такође и габарит и однос према архитектури историзма. Анализирајући у раду стамбене објекте модерне примећују се велика одступања архитеката од устаљених шема дотадашње изградње стамбених зграда. То није увек било лако јер услови за остваривање захтева и могућности модернистичке архитектуре нису били повољни. Основни задатак архитеката при пројектовању јесте брига за човека као субјекта простора, а идеја водиља била је толико јака да ни најбескрупулознији[25] профитерски захтеви нису могли да преовладају. Како реализација архитектонског остварења зависи од материјалних могућности, а намере од стваралачке инвентивности и мисаоног досезања, разумљиво је да је само део пројеката ових архитеката био реализован. У раду је посвећена пажња модерној архитектури између два рата, не занемарујући соцреалистичку архитектуру након Другог светског рата, јер она представља даљи развој модерне, модификоване према захтевима друштва и времена. Донети закључак о неком раздобљу немогуће је без целокупног увида у наслеђе, а то подразумева да је неопходно истражити нереализоване пројекте који због материјалних немогућности или околности а често и због случаја нису изведени, или због тога што су носили идеје које средина још није била спремна да прихвати. У међуратној и послератној архитектури то је било посебно изражено. Многе изванредне идеје нису реализоване, а данас су познате из публикација о архитектонским конкурсима и из биографија појединачних архитеката.

Када се посматра однос према наслеђу, примећује се да су архитекти много градили у старим урбаним језгрима градова, дефинисаним крајем XIX века, па је потребно критички се осврнути на њихов однос према постојећој урбаној матрици, тј. ситуацији коју им је оставило наслеђе. Њихов однос према постојећој архитектури био је различито условљен. Пре свега, њихова жеља за спровођењем нових начела модерне архитектуре, те жеља за стварањем нових хуманих и социјалних односа у тој архитектури, затим захтеви инвеститора и већ постојећи спорни односи изградње с почетка века нису више допуштали много варијација и могућности просторног склада са старим градским језгром. У тежњи за обликовањем града није се много водило рачуна о вредностима наслеђеног простора. Жудња за новим и експанзија нових принципа прерастају потребу за логичним дијалогом с наслеђеним градским просторима. Томе придоносе друштвено-економски односи развоја приватног капитала и потпуно другачији друштвени систем после Другог светског рата, убрзавајући тај процес свако на свој начин. О смишљеним интерполацијама није се размишљало, а нове градње су све мање признавале старе урбане структуре.

Данас још остаје питање валоризације те архитектуре, с обзиром на интерполације које су у том времену биле честе, а које су за неке истраживаче и даље под знаком питања. Данашња валоризација би морала узети у обзир сву компликованост и сложеност ситуација у којима је та архитектура настајала у мислима и у делима. Функција и функционалност, конструкција и технологија које се у раду помињу, према Томиславу Премерлу означавају „естетски функционализам и креативни конструктивизам“, који обухватају јединствен метод стварања, али специфичну за сваки појединачни задатак. У свакој концепцији архитектура је одговарала хуманизму новог времена и захтевима савременог живота. Та размишљања, нови грађевински материјали, техника и технологија носили су у себи и адекватну просторну мисао, остваривану и доказивану равнотежом композиције волумена и прочеља.

Задовољавајући све просторне, функционалне, конструктивне и естетске токове свог времена, наша архитектура је показала исправан однос према функцији као зачетку градитељског чина, издижући је у својим делима на виши ниво. Техника и технологија грађења схваћене су као стваралачки медијум.

Искристалисани проблеми који се срећу почетком XXI века, а који се односе на деградирање наслеђа стамбене архитектуре модерне, указују на неопходност увођења одговарајућих мера заштите. У раду су наведени кључни проблеми и неки од метода од којих би се пошло у циљу остваривања заштите. Засигурно постоје и боље осмишљени и разрађени методи и начини очувања градитељског наслеђа и важно је да се с конкретним акцијама што пре отпочне.

НАПОМЕНЕ:

1] Термин је преузет из дела Уроша Мартиновића, *Модерна Београда, Архитектура Србије између два рата*, Београд, 1972.

2] Дивна Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда*, Музеј града Београда, Београд, 1980.

3] Којић Бранислав: „… архитекти више нису плаћеници појединих апсолутиста, већ слободни грађани који носе одговорност“, цитат преузет из дела: Снежана Тошева, *Бранислав Којић*, ГК, Београд, 1999.

4] Хенри Расел Хичкок и Филип Џонсон, *Интернационални стил*, Грађевинска књига, Београд, 2000.

У Музеју модерне уметности у Њујорку, у оквиру једне велике изложбе тога времена 1932. године, констатовано је да се јавља нов „стил“ и да је он „интернационалан“ – чиме су постављени темељи једне терминолошке формуле чији би живот и историја, начин разумевања и сталне промене значења али и схватања били слика развоја и промена архитектуре и друштва.

5] Ново грађење (*Neues bauen,* што је немачки назив) или *Congres Internationaux d'Architecture Moderne – CIAM* (француски назив) одржавали су се са сврхом борбе за „животна права“ савремене архитектуре која се супротставља јаким антагонистичким снагама академизма, а који је у то време владао над целим подручјем грађења. „Izraz *Neues bauen* (ново грађење) означавао је одрицање од *Architektur*, уметности грађења, и прихватање крајње рационалне грађевинске технике. Израз *L'Architecture Moderne* садржао је пак жељу да се остане у оквирима градитељске уметности, али уз примену модерних средстава“: Драгана Мецанов, *Архитектонски конкурси на Новом Београду од 1947. до 1970. године*, Наслеђе, X, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 2009, стр. 114 (према: Ауке ван дер Вуд, *Историја модерне архитектуре: Кристализација модернизма и други модернизам*, Милош Р. Перовић, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2005, стр. 150.

6] Урош Мартиновић, *Модерна Београда, Архитектура Србије између два рата*, Београд, 1972.

Критичар Коста Страјнић је у једном свом приказу о стању у савременој архитектури у Југославији (цитираном из прашког часописа *Архитект*, Праг, бр. 10, из 1930) рекао: „Београд је нажалост у архитектури веома заостао. Он није имао срећу да у његовој средини делују способни и модерно васпитани архитекти [...] београдска архитектура се није до сада могла ослободити провинцијског обележја. [...] Она истиче или еклектички стил конзервативних професора и често неукусно, подражавање архитектонског облика српских средњовековних црквених споменика... Архитектуру Београда требало би безусловно поверити најспособнијим југословенским архитектима... Пошто се његова изградња препустила домаћим дилетантима и странцима најпросечнијих квалитета, није никакво чудо што је архитектура Београда врло заостала.“ Архитекта Јан Дубови истицао је: „Подизање Београда почело је да се изводи одмах после Првог светског рата у најтежим приликама када су већином зграде које су преостале биле делом порушене или оштећене услед бомбардовања. У таквим приликама није се могло мислити на подизање зграда које ће и у спољњем облику одговарати извесним прописима. [...] Технички развој и архитектонско стварање одмах после рата бележи се као период једног несрећеног техничког тражења... Код нас у то доба није било јаких неимара. Они су се тек стварали у самом раду. Зато видимо у архитектонском стварању хаос и немар. Зато видимо разноликост форми, копије свих могућих стилова, неукус, примитивизам.“

7] Мисли се на период после Првог светског рата.

8] Урош Мартиновић, *Модерна Београда, Архитектура Србије између два светска рата*, Београд, 1972.

9] Формирање ове групе означиће кључни тренутак у борби за нова кретања у архитектури Београда и Србије. Групу архитеката модерног правца формирали су архитекти Бранислав Којић, Милан Злоковић, Душан Бабић и Јан Дубови, а нешто касније прилазе јој и многи други архитекти, тако да је 1932. године група бројала дванаест чланова. Између осталих, ту су били и Драгиша Брашован, браћа Петар и Бранко Крстић, Момчило Белобрк, Максимовић, Симић, Секулић и други. Врло активна у јавном животу, група је одиграла истакнуту улогу у борби против официјелног конзервативизма и отворила је пут продору савремених схватања у архитектури кроз афирмацију нових принципа на јавним архитектонским конкурсима за важне објекте Београда, кроз изложбе савремене београдске архитектуре (1929, 1930, 1931), као и покретањем првог југословенског часописа за модерну архитектуру (*Arhitektura*, Љубљана). Модерна архитектура постаје предмет јавних протеста. Објекти су критиковани као мануфактурне галерије простора, произвољне и неукусне форме.

Тридесетих година модерни покрет у Србији је у великој мери доминирао и бива општеприхваћен, те тада и настају најрепрезентативнија дела ове групе. Победа модернизма постаје очигледна и борбени дух убрзо почиње да јењава, те су 1931. године видљиви и први знаци стагнирања модернистичког покрета. Већ 1932. године група запада у кризу, али на преласку из треће у четврту деценију у Београду настају многе модерне грађевине, међу којима Бранислав Којић истиче Опсерваторију на Звездари архитекте Јана Дубовија, као „први споменик чистог модернизма у Београду“. Група се убрзо распада, 1934. године. То је било време касног модернизма. Сва идејна питања била су разрешена и стил почиње да се академизује. Српски модернизам ће у читавој четвртој деценији осцилирати између два супротстављена утицаја са стране, који донекле изненађују – класичне италијанске рационалистичке традиције и динамизма чешког конструктивизма.

10] На *CIAM*-овим конгресима 1928. у Ла Саразу и 1929. у Франкфурту, као и 1930. године у Бриселу преовладавале су теме везане за проблематику становања, тј. архитектуру стамбених зграда и насеља. Такође, скренута је пажња на материјале, нове конструкције и нове методе производње. Тема другог конгреса била је „Стан за минимум егзистенције“, а Ле Корбизје је говорио о примени бетона, гвожђа и новим грађевинским методима, као и о својих пет принципа архитектуре. На четвртом конгресу су између осталих учествовали и архитекте из Југославије Ернест Вајсман (*Ernest Weissmann*), Владо Антолић и Драго Иблер.

11] У једном броју часописа *The Architects' Journal*, из априла 1928. године, објављен је текст о новој архитектури Београда. Материјал је аутору чланка Филипу Мортону Шанду послао Бранислав Којић. Шанд је са фотографија Београда из 1927. године добијених од Којића успео да ишчита „архитектуру југословенских следбеника Ле Корбизјеа, Дудока и Валтера Гропијуса“. Као илустрација те тврдње, на последњој страници чланка одштампана је фотографија тада тек завршене стамбене зграде Војислава Зађине у Иванковачкој улици бр. 22. Упадљиви су декоративни детаљи на парапетима и скулптурална декорација уз редуковани венац зграде. Пример који је Којић проследио Шанду вероватно је најверонији приказ нових ликовних тенденција о којима се у Београду у уским круговима сарадника расправљало, али који још нису били саграђени.

12] Милош Р. Перовић, *Српска архитектура XX века*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2004, стр. 82–83.

13] То су:

- груписање просторија стана с непосредним улазом у сваку од три основне групе стана (индивидуални боравак, заједнички боравак, домаћинство);
- груписање са пролазном собом за заједнички боравак;
- свака просторија има обезбеђен директан улаз са заједничког простора за комуникацију – ходника.

Од поменутих полазних шема у периодима који су надолазили, по заступљености и обиму изградње, највећу еволуцију доживела је основа под бројем 2. Веома слично конципирани су и станови у згради Бранислава Којића, у улици Мајке Јевросиме бр. 16.

Типологија и илустрације преузети су из публикације *Стан у Београду*, проф. Мате Бајлон, Архитектура и урбанизам 74–77, Геокарта, Београд, 1975, стр. 23, 42.

14] Према Томиславу Премерлу и Жељки Чорак, чињеница је да се слична шема у овом периоду може наћи и у неким европским градовима (Будимпешта, Берлин), а и наизглед сличну можемо уочити у загребачкој архитектури истога раздобља, која ће имати и одређени утицај на развој стамбених организација региона после Другог светског рата.

15] Површина кухиње је смањена на минимум и своди се на издужени радни простор, а дневна соба и трпезарија се не одвајају, већ је то једна заједничка просторија.

16] Сви наведени подаци преузети су из документације Завода за заштиту споменика културе града Београда.

17] Цитат преузет из књиге: *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Encyclopaedia architectonica, Грађевинска књига, Београд, 1999.

18] Милош Перовић, *Српска архитектура XX века*, Архитектонски факултет, Београд, 2004, стр. 151.

19] Сви наведени подаци преузети су из документације Завода за заштиту споменика културе града Београда.

20] Пет принципа су: хоризонталне прозорске траке, објекат издигнут на стубове, кровна башта, слободни распоред унутрашњих преградних зидова и слободна фасада.

21] Сматрајући да је кључни узрок томе раван кров, немали број станара зграда уступао је простор крова инвеститорима (дајући им при том на располагање и постојећу инфраструктуру зграде), који су надзиђивали и по два или три спрата и стављали их под косе или мансардне кровове, са дозволом за извођење или без ње, а за узврат су нпр. инвестирали у бојење зидних површина заједничких простора комуникација. Није редак случај да извођач радова није извршио статичко ојачање темеља, без обзира што је то у оваквим случајевима неопходно.

22] Љиљана Благојевић, *Проблеми и питања заштите архитектуре модерног покрета у Београду: прилог новој политици заштите*, Гласник ДКС, бр. 28, Београд, 2003, стр. 35–41.

23] Поред недефинисаних критеријума на основу којих је извршен избор и унеколико произвољне класификације објеката, највећи проблем оваквог документа јесте то што он не представља елаборат с неопходном документацијом, већ само списак.

24] Са друге стране, од економског фактора умногоме зависи реализација планова за очување градитељског наслеђа модернистичке баштине. Без намере дубљег залажења у тему извора финансирања, неминовно је приметити да постоје бројне могућности прикупљања материјалних и новчаних средстава у циљу заштите. Наиме, с обзиром на то да је стамбени простор у централном језгру града веома тражен, његова цена је често неоправдано висока, стога би део овог фонда могао да се улаже у рестаурацију оронулих фасада, санацију равних кровова због застарелости слојева кровних покривача, а сасвим мали део у промоцију и јавно излагање или публикацију квалитета стамбеног простора тих објеката.

25] Према Томиславу Премерлу.

ВАЛОРИЗАЦИЈА АРХИТЕКТУРЕ СТАМБЕНИХ ЗГРАДА ИЗ ПЕРИОДА МОДЕРНЕ

БИБЛИОГРАФИЈА:

1. Совра Барачковић, *Југословенска уметност XX века: Збирка, Српска архитектура 1900–1970*, Музеј савремене уметности, Београд, 1992.
2. Љиљана Благојевић, *Модерна кућа у Београду*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2000.
3. Ljiljana Blagojević, *Modernism in Serbia: The Elusive margins of Belgrade Architecture 1919–1941*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2003.
4. Љиљана Благојевић, *Проблеми и питања заштите архитектуре модерног покрета у Београду: Прилог новој политици заштите*, Друштво конзерватора Србије, бр. 27, str. 35–41, Београд, 2003.
5. Željka Čorak, *U funkciji znaka: Drago Ibler između dva rata*, Društvo za povijest umjetnosti, Zagreb, 1981.
6. Јерко Денегри, *Теме српске уметности: педесете*, Светови, Нови Сад, 1993.
7. Марина Ђурђевић, *Архитекти Петар и Бранко Крстић*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1996.
8. Дивна Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Музеј града Београда, Београд, 1981.
9. Кенет Фремптон, *Модерна архитектура: критичка историја*, Орион арт, Београд, 2004.
10. Сигфрид Гидеон, *Простор, време, архитектура*, Грађевинска књига, Београд, 2002.
11. Хенри Расел Хичкок и Филип Џонсон, *Интернационални стил*, Грађевинска књига, Београд, 1999.
12. Александар Игњатовић, *Архитектонски почеци Драгише Брашована 1906–1919*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2004.
13. Јуку Јукилето, *Аспекти аутентичности*, Гласник ДКС, бр. 26, Београд, 2003, стр. 11–16.
14. Јуку Јукилето, *Конзервација и развој у историјским урбаним просторима*, Гласник ДКС, бр. 28, Београд, 2004, стр. 9–14.
15. Јуку Јукилето, *Конзервација између праксе и теорије*, Гласник ДКС, бр. 27, Београд, 2003, стр. 9–14.
16. Јуку Јукилето, *Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа*, Гласник ДКС, бр. 25, Београд, 2001, стр. 9–14.
17. Јуку Јукилето, *Планирање насеља и конзервација*, Гласник ДКС, бр. 28, Београд, 2004, стр. 23–26.
18. Јуку Јукилето, *Текући захтеви конзерваторског обучавања*, Гласник ДКС, бр. 25, Београд, 2001, стр. 14–21.
19. Juku Jokilehto, *A History of Architectural Conservation***,** Bh, Oxford press, 1999.
20. Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1996.
21. Ле Корбизије, *Ка правој архитектури*, Грађевинска књига, Београд, 1999.
22. Зоран Маневић, *Архитектура XX века*, Просвета, Београд, 1986.
23. Зоран Маневић, *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Encyclopaedia architectonica, Грађевинска књига, Београд, 1999.
24. Зоран Маневић, *Појава модерне архитектуре у Србији*, докторска дисертација, Београд, 1979.
25. Зоран Маневић, *Романтична архитектура: Коруновић, Митровић, Ђокић*, Филозофски факултет, Београд, 1990.
26. Урош Мартиновић, *Модерна Београда, архитектура Србије између два рата*, САС, Београд, 1981.
27. Дијана Милашиновић-Марић, *Водич кроз модерну архитектуру Београда*, CLIO, Београд, 2002.
28. С. М. Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1980.
29. Јован Нешковић, *Ревитализација споменика културе*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1986.
30. Wolfgang Pehnt, ed., *Енциклопедија модерне архитектуре*, Грађевинска књига, Београд, 1970.
31. Милош Р. Перовић, *Анатомија Београда*, Плато, Београд, 2002.
32. Милош Р. Перовић, *Искуства прошлости*, Завод за планирање развоја града Београда, Београд, 1985.
33. Милош Р. Перовић и Крунић Спасије, *Никола Добровић, есеји, пројекти, критике*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Музеј архитектуре, Београд, 1998.
34. Милош Р. Перовић, *Српска архитектура XX века*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004.
35. Данијел Пинсон, *Архитектура и модерна*, CLIO, Београд, 2001.
36. Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989.
37. M. Steimann, *CIAM Dokumente 1928–1939*, ETH/GTA 11, Basel und Stuttgart, 1979.
38. Херб Стовел, *Интегративни приступи урбаној и просторној конзервацији*, Гласник ДКС, бр. 25, Београд, 2001, стр. 21–24.
39. Херб Стовел, *Мониторинг културног наслеђа*, Гласник ДКС, бр. 26, Београд, 2002, стр. 26–29.
40. Херб Стовел, *Културни пејзажи: Нови приступ очувању културног наслеђа*, Гласник ДКС, бр. 27, Београд, 2003, стр. 14–20.
41. Снежана Тошева, *Бранислав Којић*, Грађевинска књига, Београд, 1998.
42. Бранко Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Драганић, Београд, 2003.
43. Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда, елаборати појединачних објеката и елаборати просторних целина
44. http://www.docomomo. com (download-ovan 1. marta 2010. godine)

Summary: DRAGANA MECANOV

ON THE ARCHITECTURAL ASSESSMENT OF RESIDENTIAL BUILDINGS FROM THE PERIOD OF MODERNISM

The beginnings of modernist residential architecture can be traced back to the latter part of the 1920s. At first mostly characterized by omission or rejection of façade ornamentation, modernism was not readily recognizable as a distinctive trend because of the strong tradition of historical styles in façade composition and even more in the organization of interior space, and it was only in the subsequent phases of its evolution that modernism became more prominent in residential architecture. Symmetry and traditional façade compositions were gradually abandoned, increasingly giving way to structures composed of cubical, asymmetrically arranged volumes and shapes. It was only in the mature phase of modernism that the design of living spaces became fully responsive to the functional requirements of its age and that modernist architecture came to predominate in all of its elements.

The paper focuses on the problem of assessing the value of residential architecture within the historic core of Belgrade. The analysis, based on a selection of particular residential buildings designed by eminent architects in the interwar period and in the considerably changed political and social circumstances after the Second World War, seeks to identify their analogies and possible models as a helpful tool for assessing their architectural merits.

Modernist residential architecture is analyzed in terms of: the relationship to the surroundings, the organization of space, construction, composition etc. The analysis of individual examples is followed by suggestions for a possible upgrading of modernist residential buildings in the historic core of Belgrade.

Upgrading the built environment and residential space is inevitable and necessary because residential space reflects the lifestyle, daily needs and dwelling culture of a particular environment, the individual's social status and the relationship between the individual and the community. In addition, the attitude of the designers of these buildings towards the heritage is also identifiable, as well as the current attitude of institutions and society towards the legacy of modernism.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Belgrade master plan of 1867 (photo source: Dijana Milašinović-Marić, *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda*, Belgrade 2002)

Fig. 2 Architect Vojislav Zadjina, Residential building, 22 Ivankovačka Street (1928) (photo source: Miloš R. Petrović, *Srpska arhitektura XX veka*, Belgrade 2004)

Fig. 3 Architect Branislav Kojić, Residential building of Svetozar Milojević, 16 Majke Jevrosime Street (1930) (photo source: Snežana Toševa, *Branislav Kojić*, Belgrade 1998)

Fig. 4 Architect Branislav Kojić, Residential building, 28 Mačvanska Street (1932) (Snežana Toševa, *Branislav Kojić*, Belgrade 1998)

Fig. 5 Architect Dragiša Brašovan, Mixed office/residential building of the Beočin Cement Factory Pension Fund, 21 Braće Jugovića Street (1934) (photo source: Dijana Milašinović-Marić, *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda*, Belgrade 2002)

Fig. 6 Architect Branislav Kojić, Residential building of Dr Dragutin Djurić, 7 Prizrenska Street (1933–37) (photo source: Snežana Toševa, *Branislav Kojić*, Belgrade 1998)

Fig. 7 Architect Momčilo Belobrk, Residential building of Ljubomir Miladinović, 6–8 Svetogorska Street (1938) (photo source: Dijana Milašinović-Marić, *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda*, Belgrade 2002)

Fig. 8 Architect Milorad Macura, Residential building, 53–55 Krunska Street (1955) (photo source: Dijana Milašinović-Marić, *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda, Belgrade 2002)*

Fig. 9 Architect Milorad Macura, Residential building of Voćar Company, corner of Katićeva and 37 Birčaninova streets (1956) (photo by the author, May 2004)

Fig. 10 Three variants are shown here:

A – Variant with a pass-through family room termed dining room and a kitchen section, accessed from the stairway via an open terrace

B – Variant appearing later in the interwar period as an updated and elaborated version of Type A

C – Compacted variant as a result of a lower standard of living, rarely occurring in Belgrade

(typology and illustrations from: "Stan u Beogradu", Prof. Mate Bajlon, 1975 – *Arhitektura-Urbanizam* 74/77 – (Belgrade 1975), pp. 23 and 42)

Fig. 11 Example of additions to a modernist residential building, Gospodar Jevremova Street (source: Dijana Milašinović-Marić, *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda*, Belgrade 2002)